

TEMURIYLAR DAVRI MUTAFAKKIRLARI KONSEPSIYALARIDA “FUQAROLIK JAMIYATI” TUSHUNCHASI

Kurbanbayeva Munavvara Kozibayevna, UrDU o‘qituvchisi,
QMU “Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi”
kafedrası mustaqil tadqiqotchisi

THE CONCEPT OF “CIVIL SOCIETY” IN THE CONCEPTS OF THINKERS OF THE TEMURIAN PERIOD

Kurbanbaeva Munavvara Kozibaevna, teacher of UrSU,
independent researcher of the department “National idea,
foundations of spirituality and legal education” of QSU

ПОНЯТИЕ “ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО” В КОНЦЕПЦИЯХ МЫСЛИТЕЛЕЙ ПЕРИОДА ТЕМУРИДОВ

Курбанбаева Мунаввара Козибаевна, преподаватель УрГУ,
независимый научный исследователь кафедры
“Национальная идея, основы духовности и правового
воспитания” КГУ

<https://orcid.org/0009-0002-6202-2064>

e-mail:
tamaddunnuri1@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Temuriylar davri mutafakkirlari va davlat arboblarning davlat boshqaruvi va fuqarolik jamiyatiga oid siyosiy, ijtimoiy va ma’naviy-ma’rifiy qarashlari, ushbu qarashlarning amaliyotga nechog‘lik tatbiq etilgani masalasi tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: temuriylar davri, “Temur tuzuklari”, davlat boshqaruvi, adolat, tenglik, farovonlik, markazlashgan davlat, vatan manfaati.

Abstract: This article analyzes the political, social and spiritual-educational views of the thinkers and statesmen of the Temuri period on state administration and civil society, and how well these views are applied in practice.

Key words: Temur era, "Temur's traps", state administration, justice, equality, prosperity, centralized state, national interest.

Аннотация: В данной статье анализируются политические, социальные и духовно-просветительские взгляды мыслителей и государственных деятелей периода Темури на государственное управление и гражданское общество, а также то, насколько хорошо эти взгляды применяются на практике.

Ключевые слова: эпоха Темуридов, «Темур тузуклари», государственное управление, правосудие, равенство, процветание, централизованное государство, национальный интерес.

KIRISH. Mamlakatimiz hududlariga, qadim davrlardanoq, hozirgi zamon tili bilan aytganda “fuqarolik jamiyati” tushunchasi yot emas. Bu tushuncha qadimiy asarlarda aynan shunday atalmagan bo‘lsa-da, davlat boshqaruvi, siyosiy tizim, ijtimoiy qatlamlarning o‘zaro munosabatlariga

oid qarashlar hozirgi zamon mezonlariga ko‘ra “fuqarolik jamiyati” tushunchasiga to‘la mos keladi. Fuqarolik jamiyati konsepsiyasining ilk kurtaklarini “Avesto”da ko‘rishimiz mumkin. Xalqimiz dahosi bilan yaratilgan ushbu kitobda fuqarolik jamiyati belgilari, unsurlari va tamoyillariga oid qator tezislar

o'z aksini topgan. Bu ta'limot shu jihati bilan dunyo olimlarining diqqatini o'ziga tortgan. "Avesto" xalq boshqaruviga oid bo'lgan unsurlardan biri bo'lgan xalq vakillaridan iborat kengash – "oqsoqollar kengashi" haqida gap boradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Yurtimiz tarixining yorqin sahifasini tashkil etuvchi temuriylar davridagi davlat boshqaruvi tamoyillari va ma'naviy, siyosiy g'oyalariga nazar tashlasak, fuqarolik jamiyati prinsiplariga xos qarashlarni ko'rishimiz mumkin. Ushbu qarashlar, ayniqsa, Amir Temurning "Temur tuzuklari"da yorqin aks etgan. Unda siyosat, siyosiy tizim va siyosiy boshqaruvga doir qarashlar yanada rivojlantirilgan. "Tuzuklar"ni davlat boshqaruvida adolat prinsiplariga amal qilishning dasturi, desak ham bo'ladi. U siyosiy munosabatlar va me'yorlar, siyosiy institutlarni o'zaro muvofiqlashtirish masalalari haqidagi qoidalar majmuasidir.

MUHOKAMA. Amir Temur davlat boshqaruvida jamiyatdagi barcha ijtimoiy qatlamlar manfaatlarini hisobga olinishi qay darajada muhim ekanligini "Tuzuklar"da qayd etadi. Unda davlat siyosatini amalga oshirishda qanchalik keng jamiyat vakillari bilan kengashib, ular fikr-mulohazalari asosida ish olib borilsa, davlat shu darajada qudratli bo'lishi ta'kidlangan. Amir Temur "Tuzuklar"da jamiyatni 12 ta toifaga bo'lib, ularning har birini ijtimoiy va siyosiy nuqtayi nazardan boshqaruvdagi va jamiyatdagi o'rni, ishtiroki, salohiyati va ahamiyatini ochib bergan:

1) sayyidlar, ulamo va shayxlar; 2) bilimdon kishilar; 3) duogo'y taqvodorlar; 4) amirlar, sarhanglar, sipohsolorlar; 5) sipoh bilan raiyat; 6) dono va ishonchli kishilar; 7) vazirlar, sarkotib va devon bitikchilari; 8) hakimlar, tabiblar, munajjimlar va muhandislar; 9) muhaddislar (hadis olimlari va roviylar); 10) so'fiylar va oriflar; 11) hunar va san'at ahli; 12) sayyoh va tijorat ahllari. Ko'rib turganimizdek, Amir Temur jamiyatdagi birona ijtimoiy qatlamni nazardan qochirmagan.

U siyosiy hokimiyatda faol pozitsiya egalari bo'lgan vazirlar, amirlar va noiblarga alohida diqqat qaratadi. Hukmdor bu kabi mas'uliyatli va muhim davlat mansablariga shaxsiy simpatiyasi, qon-qarindoshligiga qarab yoki shaxsiy manfaatlar yuzasidan odamlarni tayinlash to'g'risida gapirmaydi, balki bu masalaga davlat va jamiyat manfaatlarini nuqtayi nazaridan yondashadi: bu kabi mansablarga adolatparvar, yuksak insoniy axloqli,

yurtga sadoqatli, tashabbuskor va qat'iyatli insonlarni tanlash lozimligini ta'kidlaydi. Amir Temur vazirlar kamida to'rt fazilatga ega bo'lishini shart qilib qo'yadi:

1) asllik – toza naslga mansublik va ulug'vorlik;

2) aqlu farosatga ega ekanligi;

3) sipoh bilan raiyat ahvolidan doimo boxabar bo'lib turishi va ularga g'amxo'rlik ko'rsata olishi, ular bilan insoniy muomalada bo'lish qobiliyatiga ega ekanligi;

4) davlat ishida sabru bardoshli bo'lishi, o'z mulozimlariga muloyimlik bilan munosabatda bo'lishi[1].

Amir Temur qudratli davlat qurish, millat buyukligini va xalqining farovon hayotini ta'minlash maqsadida uni birlashtirish uchun o'zi adolatli jamiyat prinsiplariga amal qilgan, ularni hayotga tatbiq etgan. Xususan, "Temur tuzuklari"da u shunday deydi:

-saltanatim ishlarini murosayu madora, muruvvat va sabr-toqat bilan yurgizdim. Ko'p narsani bilib tursam ham o'zimni bilmaslikka oldim. Do'stu dushman bilan murosayu madora qildim;

-davlat ishlarini saltanat qonun-qoidalariga asoslangan holda boshqardim. To'ra va tuzukka tayanib, saltanatda o'z martaba va maqomimni mustahkam saqlab turdim. Amirlar, vazirlar, sipoh, raiyat har biri o'z lavozim va martabasidan mamnun holda xizmatimda bo'lib, undan ortig'iga da'vogarlik qila olmadi;

-adolat va insof bilan tangrining yaratgan bandalarini o'zimdan rozi qildim. Gunohkorga ham, begunohga ham rahm qilib, haqqoniyat yuzasidan hukm chiqardim. Xayr-ehson ishlarim bilan odamlar ko'nglidan joy oldim. ...Zolimlardan mazlumlar haqqini oldim. Zolimlar yetkazgan ashyoviy va jismoniy zararlarni isbotlaganimdan keyin ularni shariatga muvofiq odamlar o'rtasida muhokama qildim va bir gunohkorning o'rniga boshqasiga jabr-zulm o'tkazmadim. Menga yomonliklar qilib, boshim uzra shamshir ko'tarib, ishimga ko'p ziyon yetkazganlarni ham iltijo bilan tavba-tazarru qilib kelgach, hurmatlab yomon qilmishlarini xotiramdan o'chirdim. Martabalarini oshirdim.

-raiya ahvolidan ogoh bo'ldim, ulug'larini og'a qatorida, kichiklarini farzand o'rnida ko'rdim. Har yerning tabiati, har el va shaharning rasmu odatlari, mizojidan voqif bo'lib turdim. ...Har bir diyor aholisining ahvolidan ogoh bo'lib turdim. Har

bir mamlakatning ahvolini, sipohu raiyat kayfiyatini, turish-turmushlarini, qilish-qilmishlarini, bular o'rtalaridagi aloqalarni yozib, menga bildirib turishi uchun diyonatli, to'g'ri qalamli kishilardan voqeanavislar (axbornavis-xabarchilar) belgiladim;

-yana tajribamda ko'rib bildimki, davlat agar dinu oyin (qoida) asosida qurilmas ekan, to'ratuzukka bog'lanmas ekan, unday saltanatning shukuhi, qudrati va tartibi yo'qoladi. Bunday saltanat yalang'och odamga o'xsharkim, uni ko'rgan har kimsa nazarini olib qochadi"[2].

Yuqoridagi so'zlarda siyosiy boshqaruv, siyosiy tizim, davlatchilikning asosiy tamoyillari aks etgan. Yana bir eng ahamiyatli tomoni shundaki, Amir Temur o'zining nazariy bilimlari, g'oyalarini amalda qo'llab, qudratli, markazlashgan davlat barpo etdi va bu davrda uning saltanati har tomonlama taraqqiy etib, gullab-yashnadi.

NATIJALAR. Temuriylar boshqaruvi davrida Amir Temur g'oyalari davlat arboblari va mutafakkirlar tomonidan yanada rivojlantirilib, takomillashtirib borildi. Jumladan, temuriylar davrining yirik klassik namoyandalaridan, o'zbek tili va adabiyotining asoschisi, davlat arbobi Alisher Navoiy nafaqat buyuk shoir, balki yirik nazariyotchi va amaliyotchi siyosatshunos sifatida davlatchiligimiz tarixida o'chmas iz qoldirgan, davlat siyosatining adolatli asoslari va ma'naviy mezonlarini rivojlantirishga ulkan hissa qo'shgan mutafakkir allomadir. Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostonida hukmdorning vazifasi haqida to'xtalar ekan, uning davlatni adolatli, qonun asosida boshqarishi, har bir tabaqaning obro'-e'tibori, qadr-qimmatini munosib baholashi, ulardan birining ikkinchisi ustidan hukmronlik qilishiga yo'l qo'ymasligi lozimligini uqtiradi va buning qanday amalga oshirilishini ham ko'rsatib beradi. Alisher Navoiy do'sti Husayn Boyqaroning vaziri bo'lib yuritgan faoliyati davomida, Boyqaroni adolatli shoh darajasiga ko'tarish, mamlakatda adolat va haqiqatni qaror toptirish, el-ulushni g'amxo'rlik va karam bilan boshqarish uchun ko'p harakat qildi. Lekin buning amalda chorasini topa olmogach, o'z asarlarida adolatli shoh va adolatli jamiyat haqidagi qarashlarini bayon etib, o'zbek xalqining ma'naviy xazinasini durdona asarlari bilan boyitdi. Mazkur asarlarda davlat boshqaruviga oid bebaho g'oyalarini bayon etdi.

Shuningdek, o'zbek millatining yana bir zabardast vakili Mirzo Bobur ham mislsiz qiyinchiliklarni yengib, boburiylar imperiyasiga asos soldi va o'z saltanatini adolat bilan boshqarishga imkon qadar harakat qildi. Albatta, o'sha davr taqozosi bilan, adolatli boshqaruv qudratli harbiy tizim vositasida ushlab turildi. Lekin Boburshoh, shohning asosiy vazifasi mamlakat hududida osoyishtalik o'rnatish, tarqoq o'lkalarni birlashtirib markazlashgan yagona davlat barpo etish, uni adolat bilan boshqarish, aholining farovonligini ta'minlash, uning madaniy-ma'rifiy saviyasini oshirish va jamiyat taraqqiyotini ko'zlab ish olib borish deb bildi va shu tamoyillarga ko'ra mamlakatni idora qildi. O'g'li Humoyunga yozgan maktubida o'g'li timsolida avlodlariga ham hamisha adolat bilan ish yuritish, ra'iyatning tinchlik-osoyishtaligini ta'minlash, jamiyat baxt-saodatini ko'zlab siyosat yuritishni uqtirdi. Haqiqatan ham, uning avlodlari bo'lmish boburiylar asrlar davomida o'z saltanatini, xususan Hindistonni adolat bilan boshqarib, o'z qo'l ostidagi o'lkalarning taraqqiyotiga xizmat qildilar.

Temuriylar davri allomalari Husayn Voiz Koshifiy va Jaloliddin Davoniylar ham davlat boshqaruvi va uning siyosati bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy-axloqiy masalalar xususida qimmatli fikrlarni bildirgan allomalardir. Husayn Voiz Koshifiyning "Axloqi Muhsiniy" asari mashhur bo'lib, unda "Tarbiya va jazo haqida qonunlarning bo'lmaganligi davlat faoliyatining buzilishiga olib keladi"[3], deydi. Jaloliddin Davoniy o'zining "Axloqi Jaloliy" asarida "Qonunsiz jamiyatda tartib o'rnatib bo'lmaydi"[4], deb hisoblaydi.

XULOSA. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, temuriylar davri mutafakkirlari davlat boshqaruvida adolat hukm surishi, jamiyatda ilm, ma'rifat, tenglik, farovonlik qaror topishini istaganlar va fuqarolik jamiyati g'oyalarini ilgari surganlar. Bu g'oyalar Amir Temur, Ulug'bek, Mirzo Bobur kabi hukmdorlarning boshqaruvi davrida qisman amalga oshgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://temurtuzuklari.uz/>. Temur tuzuklari.
2. <https://temurtuzuklari.uz/>. Temur tuzuklari.
3. Husayn Voiz Koshifiy. Axloqi Muhsiniy. - Dushanbe. Adib nashriyoti, 1991.
4. Jaloliddin Davoniy. Axloqi Jaloliy. O'zRFA Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi.